

ПОСТАТЬ АКАДЕМІКА Є. В. ТАРЛЕ НА ТЛІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Сивук Софія,

студентка IV-го року навчання

історичного факультету

Тернопільського національного педагогічного

ніверситету імені Володимира Гнатюка

e-mail: sofiasyvuk@gmail.com

Науковий керівник: **Куций Іван**

доктор історичних наук, професор,

кафедра історії України, археології

та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного

університету імені Володимира Гнатюка

Образ Євгена Вікторовича Тарле не є однозначним у пострадянських історіографіях. Незважаючи на всі його багаточисленні сфери діяльності (історик, педагог, критик, перекладач), заслужений статус академіка та світове визнання, у історичній науці цей по досі не спостерігаємо одностайного погляду щодо оцінки спадку досліджуваної постаті. Така реакція наукової спільноти зумовлена, на нашу думку, насамперед специфікою епохи діяльності дослідника, адже її значна частка синхронна з періодом «сталінізму» та як наслідок розквітом вкорінення пропаганди в історичну науку. У цій статті ми прагнули окреслити становлення поглядів вченого, його вплив на наукову думку, а також здійснити деяку переоцінку науково-історичної спадщини академіка.

Майбутній дослідник народився в Києві, у сім'ї службовця 27 жовтня (8 листопада) 1875 р., що походила з австрійського міста Пресбурга (сьогодні Братислава), яке на протязі XIX ст. було одним з найбільших місць проживання угорського єврейства. Цілком очевидним є факт, що історик мав єврейське коріння, через що прізвище вченого читається з наголосом на першому складі. Хоча варто відзначити, що велика кількість сучасників історика робили наголос на другий склад таким чином приписуючи досліднику французький родовід. Незабаром його батьки оселились у Херсоні в межах так званої «полоси єврейської осілості», де Є. В. Тарле почав навчатись в місцевій гімназії. Джерела формування світогляду майбутнього дослідника на ранньому етапі значною мірою розкривають нам його спомини: «Роки ці були гарними роками, і про любе затишне містечко у мене залишились якнайкращі спогади, та його гімназію також. І. Волянський, котрий читав у нас історію, і чех Індра, улюбленець всього закладу, ім'я якого як людини, що прищепила мені

любов до Чехії, є в обох моїх дипломах доктора історичних наук, отриманих мною в 1947 і 1949 рр. Від університетів у Празі і Брно, – і Кустовський – директор і чудовий фахівець у галузі стародавніх літератур, і низка інших викладачів залишила по собі гарну пам'ять». Не оминув увагою майбутній дослідник і дві бібліотеки, визначивши їх місце, як провідне у формуванні його як історика. Значна увага приділялась постатям на кшталт Т. Карлейля, Т. Б. Маколя, М. І. Костомарова, І. В. Луцицького, С. М. Соловйова, в яких він вбачав своїх кумирів. Відзначимо, що саме останній із них став предметом особливого фанатизму молодого дослідника [1, с. 62; 6; 7].

Ще з дитинства юнак цікавився історією і тому у 1892 р. вступив до Київського університету на історико-філологічний факультет. Першою сферою зацікавлень молодого науковця стала історія Італії – саме по цій тематиці він захистив своє кваліфікаційне дослідження «Петро Помнонацци і скептичний рух в Італії на початку XVI ст.» (1896 р.). Ця праця була відзначена золотою медаллю, а Є. В. Тарле залишився у вузі для отримання наукового звання. Тут його вчителем та наставником став Іван Васильович Луцицький, що спеціалізувався на історії Французької Революції. Науковець належав до так званої «російсько-української історичної школи» («ecole francaise et russe» за Ж. Жоресом) спрямованої на розробку аграрно-християнського питання на передодні та в період Французької Революції. Саме сфера наукових зацікавлень київського професора знайшла своє відображення на подальшій долі молодого дослідника. Наголосимо, що Є. В. Тарле упродовж своєї діяльності неодноразово досліджував науково-педагогічну спадщину І. В. Луцицького, присвячуючи йому публікації ще за життя вчителя («І. В. Луцицький: до п'ятдесятиріччя його науково-літературної діяльності 1863–1913» (1914 р.); «Луцицький як університетський викладач» (1914 р.) тощо). Виходячи із зазначених фактів, ми можемо стверджувати, що вищезгаданий історик став для Є. В. Тарле не тільки науковим наставником, а й моральним авторитетом у найширшому розумінні [2; 4; 7].

З 1896 р. з'являються перші (хоча ще не цілком самостійні) публікації Є. В. Тарле. Молодий дослідник починає публікуватись у різних ліберальних журналах в найширшому діапазоні охоплюючи історію, філософію, мистецтво, політику. Цього року виходять з друку перші науково-дослідницькі праці майбутнього академіка. На початку року з'явилась робота: «Бегіпи та бегарди», що за змістовим наповненням не несла жодної цінності, адже була лиш рефератом на дослідження англійського історика У. Робенсона. Наступною публікацією стала стаття: «Селяни в Угорщині до реформи Йосипа II», яка вже була написана на основі власних досліджень. Звідси, на нашу думку, що саме на цьому етапі відбувається утвердження Є. В. Тарле як вченого-історика [1; 6].

На 1898 р. припадає перше опрацювання молодим істориком архівів Франції. З цього моменту він щорічно (аж до початку першої світової війни) їздив за кордон працювати в архівах Парижа, Берліну, Лондона, Мілана, Гааги та ін. Це дало змогу ввести у науковий обіг значну кількість раніше невідомих джерельних даних. Вже у 1901 р. Є. В. Тарле захищає магістерську роботу присвячену «утопії» Томаса Мора. Зауважимо, що вчений вільно володів французькою, німецькою, англійською, італійською мовами, а також латиною, тому переклад вищезгаданого твору для написання наукової роботи він здійснив самостійно. Саме на цьому етапі історик зосереджує дослідницьку увагу саме на проблемах історії Франції, особливо Французької Революції [1; 4, с. 104].

На 1903 р. припадає початок викладацької діяльності Є. В. Тарле – його обрано приват-доцентом Санкт-Петербурзького університету, а згодом (1917 р.) він став його професором. В цьому навчальному закладі повноцінно розкрились педагогічні здібності дослідника. Його лекції користувались неабиякою популярністю: їх відвідували не лише студенти-історики, а й слухачі з інших факультетів. У своїх спогадах А. Б. Цфасман (учень Л. Е. Кермана) зазначав: «Якось я спитав Льва Ефимовича про те, в чому секрет величезної популярності Тарле як лектора. Він відповів, що Тарле читав свої лекції в спокійній рівній манері, красивим низьким голосом, що він витончено та цікаво розповідав про людей, події, обставинах і це дуже подобалось слухачам». Заняття, як читаємо, часто завершувались гучними оплесками. При цьому історичний факультет цього університету став не єдиним місцем реалізації Є. В. Тарле – з 1913 р. він також працював на посаді професора в університеті Юрві (Тарту) [4; 7, с.125].

Не можемо оминати увагою специфіку стилю історичних текстів Є. В. Тарле. Його праці репрезентують не тільки результати конкретних надбань радянської історичної науки, а в першу чергу слугують прикладами неординарного публіцистичного (чи навіть художнього) таланту в історіописанні: вони наповнені красивими літературними зворотами, фразеологізмами та міжрядковими («тонкими») жартами. При цьому науково-дослідницький доробок вченого містив неабияку науково-єврейську значимість; він у тогочасній історіографічній ситуації слугував взірцем добротного дослідження [6, с. 6].

Не можемо оминати увагою і того факту, що Е. В. Тарле володів широкою ерудицією навіть навіть із тих предметів та галузей знань, які ним не викладались. Відзначимо, зокрема, його захоплення літературою, особливо творами вітчизняних та зарубіжних класиків. Привертає увагу факт, що рівень обізнаності дослідника в цій царині давав йому можливість вільно цитувати твори найрізноманітніших авторів подекуди цілими сторінками на пам'ять [1].

У період першої російської революції 1905–1907 рр. історик приймав участь у великій кількості різних зібрань тогочасної інтелігенції. В період розгону студентських демонстрацій Технологічного інституту був важко побитий та поранений в голову, через що поширилась чутка про його смерть: одна із газет навіть опублікувала його некролог. Також у зв'язку з тогочасними суспільними перетвореннями Є. В. Тарле виконував обов'язки голови зібрання виборців м. Санкт-Петербург міської курії під час виборів до II Державної думи.

1906 р. ознаменувався для Є. В. Тарле публікацією книги «Падіння абсолютизму у західній Європі», яка на думку дослідників відображає тогочасний політичний світогляд історика. Незабаром, вже у 1907 р. вийшла друком його праця «Робочі національних мануфактур у Франції в епоху революції (1789–1799)». За результатами наукової діяльності 1909–1911 р. та успішного захисту її у Санкт-Петербурзькому університеті дослідник здобуває звання доктора історичних наук. Дисертаційне дослідження було присвячене досить актуальній для радянської науки темі: «Робітничий клас у Франції в епоху революції» (ч. 1 і 2). Наголосимо, що ця робота була вподальшому відзначена щорічною премією купця Ахматова АН СРСР. Сьогодні в історичній науці побутує думка, що хоч дослідження Є. В. Тарле й займали одну з центральних позицій в питанні Французької революції тогочасної історичної думки та все ж були відображенням «радянської історіографічної школи».

Науково-дослідна діяльність Є. В. Тарле напередодні першої світової війни охоплювала досить широкий спектр зацікавлень: економічні питання катерининської Росії; політичні рухи в Італії та Іспанії 1820–1823 р.; публікації Добролюбова, присвячені Італійським справам; повстанням Нідерландів проти іспанців 1567–1584 р.; роман Є. Золя «Ругон-Маккарі» та ін. Проте основним напрямком наукових зацікавлень цього періоду виявилась Наполеоністика. У 1912 р. при відзначенні сторічного ювілею події, відомої як «вітчизняна війна 1812 р.» дослідник публікує статтю «Повернення Наполеона» в рамках фундаментальної монографії «Вітчизняна війна та російське суспільство» (т.6). Вже через рік, у 1913 р. Виходить друком одна з фундаментальних публікацій Є. В. Тарле – «Континентальна блокада». Основні ідеї цієї праці були представлені у 1913 р., в Лондоні, під час виступу з доповіддю на міжнародному конгресі: «Економічні наслідки континентальної блокади». Логічним продовженням цього напрямку стала студія Є. В. Тарле «Економічне життя королівства Італії за царювання Наполеона I» (1916 р.). Вчений на прикладі королівства Італія здійснив спробу зобразити згубність континентальної блокади для економічного розвитку залежних від Французької Імперії країн. Закцентуємо увагу: дослідник в численних публікаціях періоду Першої світової війни критикував Кайзерівську Німеччину. Також у його статтях присутні висловлювання на підтримку

Антанти: вона потрактована як «оборонний союз», у якому Росія та союзні держави виступають в ролі захисників «світової цивілізації». У 1917 р. Є. В. Тарле публікує фундаментальну студію «Континентальна блокада», що принесла згодом велику популярність досліднику в науковому середовищі як в СРСР, так і за його межами [3; 4; 5, с. 86].

Не можемо оминати увагою рецепцію Є. В. Тарле більшовицького перевороту 1917 р. Спочатку історик виступав противником більшовизму й стояв на позиція збереження Російської імперії. Він не допускав можливості втрати Фінляндії, Польщі, України й негативно висловлювався стосовно Брестського миру. Проте в середині 1920-х років дослідник починає активно декларувати марксистсько-ленінські ідеї. Така різка зміна поглядів була зумовлена тогочасною політичною ситуацією. Оскільки вчений відмовлявся від ідей еміграції, то для уникнення репресій та можливості продовження своєї наукової діяльності він починає активно співпрацювати з радянською партійною номенклатурою. На цьому етапі у його дослідницькій тематиці появились такі тематичні напрями як: міжнародний дискурс епохи імпералізму, дипломатія великих держав, перша світова війна. Результатом стала стрімка наукова кар'єра історика. Обраний у 1921 р. член-кореспондентом Академії наук вже у 1927 р. Є. В. Тарле, отримує статус її дійсного члена та публікує дослідження «Європа в епоху імперіалізму 1871–1919 р.». Продовжуючи працювати над попередніми темами у 1928 р. історик публікує працю: «Робітничий клас у Франції в перші часи машинного виробництва», у якій досліджує становище французьких робітників першої третини ХІХ ст. та методи й форми їхньої боротьби [1; 5].

Невдовзі після публікації цієї, у 1930 р. дослідника арештовують за звинуваченням у належності до «Промпартії» й висилають в Алма-Ату. Проте вже на початку 1933 р. історик повертається й починає працювати професором Ленінградського університету. Результатом дослідницької діяльності вченого на цьому етапі стала його праця «Нариси колоніальної політики західноєвропейських держав кін. ХV–поч. ХІХ ст.», яку вдалося опублікувати зусиллями М. К. Гринвальда лиш через 30 років.

Передвоєнний період був позначений «розквітом» пропагандистської діяльності Є. В. Тарле. Основний акцент творчості дослідника був зміщений до розробки тематики Наполеона І, а особливо епохи «Вітчизняної» війни 1812 р. Цей етап життя історика став особливо продуктивним, адже майже щорічно виходять з друку його нові роботи: «Наполеон» (1936 р.); «Жерміналь і преріаль» (1937 р.); «Нашестя Наполеона на Росію» (1938 р.); «Талейран» (1939 р.). Помітною віхою його діяльності стала співучасть у створенні двохтомного підручника «Нова історія 1939–1940 р.», призначеного для студентів вищих навчальних закладів. Під час Другої світової війни вчений видає ще одну

фундаментальну працю – «Кримська війна» (1943 р.), за яку він отримав орден I ступеня. Крім цього Є. В. Тарле приймав активну участь у публічних лекціях та заходах пропагандистського характеру на «історично-патріотичну» тематику. Також вчений працював в якості члена Надзвичайної державної комісії у розслідуванні німецько-фашистських злочинів, в останні роки – входив до Радянського комітету захисту світу [1; 4; 6, с. 5].

Перші повоєнні роки ознаменувалися прихильністю Є. В. Тарле вищого політичного керівництва країни, зокрема Й. В. Сталіна. Історику доручають найбільш відповідальні політично обумовлені завдання. Показовою у цьому відношенні є його стаття «Фальсифікації історії другої світової війни англо-американськими істориками». Також вчений був нагороджений трьома державними преміями (1942, 1943, 1946 р.) та декількома найвищими орденами СРСР. Зрозуміло, що головні праці цього періоду були присвячені «патріотичній» тематиці. Серед них центральне місце займала трилогія «Російський флот в Середземномор'ї», яка висвітлювала тему експедицій російського військового флоту кін. XVIII – поч. XIX ст., а також діяльність таких флотоводців, як: О. Г. Орлов, Ф. Ф. Ушаков, Д. М. Сенявин, М. П. Лазарев, П. С. Нахимов, Г. А. Спиридов.

Найбільш знаковою й поворотною подією у кар'єрі Є. В. Тарле повоєнного періоду став процес написання й видання трилогії «Росія у боротьбі з агресорами у XVIII–XX ст.». Враховуючи значимість цієї тематики в тогочасних суспільно-політичних реаліях написання такої праці могло бути довірено лиш найбільш авторитетним історикам. Звернемо увагу на рецепцію цієї події дослідником: «Тема цих трьох томів про три навали не мною визнана поспішною і потрібною в наш час, і нітрохи не моя ініціатив була в тому, що їх запропонували писати мені. /.../ Є пропозиції, від яких не відмовляються» [7, с. 130].

Першу частину планувалось присвятити висвітленню питання боротьби Російської Імперії зі шведами, в особливості постаті Петра I. Друга частина мала б розповідати про перемогу над наполеонівською армією звертаючи центральну увагу на постать М. І. Кутузова, третя – питання Другої світової війни та роль Й. В. Сталіна в ній. Першу частину дослідник закінчив у 1949 р. Однак на початку написання другого тому історика спонукали перейти одразу до третього тому через його більшу актуальність. Проте Є. В. Тарле проігнорував таке прохання. Після цих подій взаємини вченого з політичною елітою почали різко погіршуватись. Проявом такої зміни ставлення до історика стала критика його історичної концепції війни 1812 р. Її почали визнавати як невідповідну дійсності й протиставляли концепції молодого історика П. А. Жиліна. За твердженням останнього, у цій війні М. І. Кутузов заманив Наполеона в середину країни післячого при допомозі нищівного контрнаступу вигнав його за

межі території Російської імперії. Й. В. Сталіну схвально поставився до такої інтерпретаційної моделі: нею можна було провести паралель щодо військових подій 1941–1945 рр., представивши себе в спадкоємцем великого полководського таланту минувшини. У науково-історичних колах на цьому етапі спостерігається знецінення науковою спільноту доробку Є. В. Тарле. В спогадах А. Б. Цфасмана читаємо: «Автору цих рядків відомий достовірний випадок, коли в Челябінському педінституті був «затаврований» студент за те, що у своїй курсовій роботі дотримувався погляду Тарле. Під загрозою виключення він був змушений залишити інститут і завершити освіту у вузі іншого міста» [7, с. 131].

15 вересня 1951 р. Є. В. Тарле звернувся до Й. В. Сталіна в листі, з проханням дозволити опублікувати статтю-відповідь на звинуваченні у «фальсифікаціях» історичної науки. Останній надав дозвіл після чого публікація була виданою, але в редакційному коментарі до неї позиція вченого майже не була підтриманою. Після цього історик вирішив написати власну пропагандиську статтю з ідеалізованим образом М. І. Кутузова видавши велику публікацію: «М. І. Кутузов – полководець та дипломат». Проте ці дії не привели до жодних позитивних для вченого наслідків. Варто відзначити, що у цей час паралельно ми зустрічаємо критику влади та тогочасної політичної системи істориком, а також прояви невдоволення політикою щодо єврейського питання під час війни. По смерті Й. В. Сталіна, наступного дня – 6 березня 1953 р. Є. В. Тарле за дорученням провладних структур виступив на історичному факультеті Ленінградського університету з траурною промовою під час загального зібрання.

6 січня 1955 р. на 80-му році життя вченого обірвалось, залишивши по собі надзвичайно обширний та різноплановий науково-дослідний доробок. Є. В. Тарле тричі нагороджували державною премією I ступеня, а також орденами Леніна та Працюючого Червоного прапора (двічі). По смерті дослідника (1957–1962 р.) Академія наук СРСР випустила 12-ти томне зібрання його праць. Значна частка його доробку й по сьогодні перевидається у пострадянському просторі та за кордоном [4, с. 107].

Висновки. Отже, творчість історика не є однозначною, адже в ній присутні як глибоко-наукові дослідження, так і пропагандиські наративи з яскраво вираженою фальсифікацією історичних процесів. Проте ми з впевненістю можемо висловити думку, що Є. В. Тарле на поч. ХХ ст. був значною фігурою в імперському, а згодом і радянському історіографічних процесах. Сучасна історіографічна ситуація спонукає нас до досить виваженої переоцінки наукових праць цього неординарного вченого. З одного боку чимало постулатів вченого радянської епохи не можуть, зрозуміло, сприйматися як науково актуальні. З іншого боку, в аналізі його доробку нам необхідно враховувати ту обставину, що академік у

сталінську епоху не мав змоги повноцінно висловити власні погляди на досліджувані ним історичні процеси. Тому дослідникам, що звертаються до праць Є. В. Тарле, доцільно чітко відмежовувати внесок вченого у конкретне фактографічне вивчення й концептуальне осмислення прикладних історичних питань від його вимушених ідеологічно заангажованих оціночних постулатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Куликова Л. Історичні уроки Є. В. Тарле. *Вісник Національної Академії Наук України*. № 12. 2005. С. 61–67.
2. Таран Л. В. Лучицький Іван Васильович. Енциклопедія історії України: Т. 6. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. С. 790.
3. Дунаевский В. А., Чапкевич Е. И. Евгений Викторович Тарле: человек в тисках беззакония. Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР. М.: Наука, 1995. С. 108–127.
4. Ревуненков В. Е. В. Тарле (1875–1955). *Вестник Санкт-петербургского университета*. 2004. № 3–4. С. 104–108.
5. Сапко І. Концепція сильного государства в политической теории Е. В. Тарле. *Власть*. 2012. С. 86–89.
6. Сочинения: в 12 т. / Евгений Викторович Тарле; ред. А. С. Ерусалимский; [Редкол.: А. С. Ерусалимский (гл. ред.) и др.]; Акад. наук СССР. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957–1962.
7. Цфасман А. Историк и вождь: жизненные и творческие коллизии академика Е. В. Тарле в условиях сталинизма. *Вестник пермского университета*. 2012. № 2 (19). С. 125–131.